

ԵԼԻԶԱՎԵՏՊՈԼԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՆԱԽԱՇԵՄԻՆ

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ Գ.Ս.

XX դարասկզբին Անդրկովկասում տեղի ունեցած շրջադարձային իրադարձություններն իրենց անմիջական ազդեցությունն ունեցան տարածաշրջանի ինչպես քաղաքական քարտեզի վերաձևման, այնպես էլ երկրամասի բնակչության ազգագրական ու ժողովրդագրական տեղաշարժերի վրա: Այստեղ միմյանց էին բախվում երեք էթնոկրոնական հանրույթների՝ հայերի, վրացիների և մահմեդականների (մուսուլմաններ)¹ խիստ հակադիր և տարբերվող քաղաքական կողմնորոշումներն ու ձգտումները: Հատկանշական է ամերիկացի հայտնի ժողովրդագրագետ Ֆ. Լորիմերի տեսակետը, որը, անդրադառնալով քննարկվող ժամանակաշրջանում Անդրկովկասի ազգագրական խնդիրներին, ընդգծում է, որ տեղի ժողովուրդները «...նման էին իրար միայն քանակով, ...նրանք օտարացել էին միմյանցից նախընթաց հակամարտություններով և արմատապես տարբերվող պատմական հետնահիմքով, լեզվով, կրոնով ու մշակույթով»²:

XIX դարի ընթացքում՝ Ռուսաստանի կողմից Անդրկովկասի նվաճումից հետո, վերջինս քանիցս ենթարկվում է վարչական փոփոխությունների, որոնց հիմքում ամենևին էլ ընկած չէր տարածաշրջանի ազգային ու ազգագրական տարանջատման սկզբունքը: Այս կապակցությամբ ճանաչված քաղաքական գործիչներից Ռ. Տեր-Մինասյանը գրում է. «...ինչպես Թուրքիոյ մեջ սուլթանները «Էրմենիստան էլայեթը» ...կ'ենթարկէին այնպիսի վարչական բաժանման մը, որ ամէն տեղ Հայերը կազմէին ընդհանուր ազ-

---

¹ Կրոնական պատկանելություն արտահայտող այս անվանումը ժամանակի վիճակագրական աղբյուրներում նշանակում է ազգային պատկանելության ցուցիչ: Տարածաշրջանի էթնիկ կազմի վերաբերյալ տվյալները, հաշվարկների ճշգրտության նպատակով, սույն հոդվածում ևս ներկայացված են ըստ այդ սկզբունքի:

² **Lormier F.** The Population of the Soviet Union, History and Prospects, Geneva, 1946, p. 53.

գաբնակչութեան 50% էն պակաս, Ռուսաստանն ալ նոյն սիստէմով կ'առաջնորդուէր և կը ձեռնարկէր Անդրկովկասի վարչական նոր բաժանման»³:

Նկատենք նաև, որ ռուսական վարչական փոփոխությունների հիմքում ընկած յուրատեսակ «հավասարակշռություն» ստեղծելու քաղաքականությունը կարելի էր համարել բավական «հաջողված», քանզի XX դարասկզբին Անդրկովկասի երկրամասերից բնակչության ընդհանուր թվակազմի կեսից ավելին կազմում էին հայերը միայն Երևանի նահանգում⁴:

Տարածաշրջանում հայության երկրորդ մեծաքանակ հատվածը բնակվում էր Ելիզավետպոլի նահանգում: Ռուսաց կայսր Ալեքսանդր II-ի՝ 1867 թ. հրամանագրով ստեղծված այս վարչամիավորի կազմում հայտնվեցին Բաքվի նահանգի Նուխիի և Շուշիի, Թիֆլիսի նահանգի Ելիզավետպոլի և Երևանի նահանգի Օրդուբադի գավառների մի մասը: Ընդ որում, նորաստեղծ նահանգն «ընդգրկում էր ինչպես լեռնային, այնպես էլ հարթավայրային շրջաններ, իսկ բնակչությունը և՛ հայկական էր, և՛ թաթարական՝ հայ ժողովրդի համար ոչ նախընտրելի համամասնությամբ»⁵: Հյուսիսում այն սահմանակցում է Թիֆլիսի նահանգին, Չաքաթալայի օկրուգին և Դաղստանի մարզին, արևելքում՝ Բաքվի նահանգին, իսկ հարավում՝ Արաքս գետով Պարսկաստանին: Նահանգը բաղկացած էր ութ գավառից՝ Արեշի, Ելիզավետպոլի, Չանգեզուրի, Կարյազինոյի (Ջեբրայիլի), Ղազախի, Նուխիի, Շուշիի և Ջևանշիրի⁶:

1914 թ. դրությամբ նահանգի ամբողջ տարածքը կազմում էր 38922,2 քառ. վերստ⁷, որից Արեշի գավառը՝ 2318,1, Ելիզավետպոլի գավառը՝ 8724, Չանգեզուրի գավառը՝ 6742,9, Կարյազինոյի (Ջեբրայիլի) գավառը՝ 3276,3, Ղազախի գավառը՝ 5096,5, Նուխիի գավառը՝ 3685,03, Շուշիի գավառը՝ 4423,3, Ջևանշիրի գավառը՝ 4654,06 քառ. վերստ⁸:

³ Ռուբէն, Գանձակ-Ղարաբաղի վեճը, տե՛ս «Դրօշակ», Փարիզ, 1926, N 2, թ. 46:

⁴ Մանրամասն տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 539, թ. 18: Ըստ այս վավերագրի XX դարի սկզբին հայության ամենամեծաթիվ հատվածը բնակվում էր Երևանի (669.871 մարդ), ապա Ելիզավետպոլի (418.859 մարդ) և Թիֆլիսի (411.747 մարդ) նահանգներում:

⁵ Шахатунян А. Административный передел Закавказского края, Тифлис, 1918, с. 93.

⁶ Տե՛ս Обзор Елисаветпольской губернии за 1913 год, Тифлис, 1915, с. 11:

⁷ 1 վերստը հավասար է 1.06 կմ-ի:

⁸ Տե՛ս Кавказский календарь на 1915 год. Пространство и население Кавказского края к 1-му января 1914 г. (коренное и вр. проживающее), Тифлис, 1914, с. 226-233:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին Ելիզավետպոլի նահանգի ամբողջ բնակչությունը կազմում էր 1175836 մարդ, որից 634461-ը կամ 54%-ը՝ տղամարդ, իսկ 541375-ը կամ 46%-ը՝ կին: Գավառներում ապրող բնակչության ընդհանուր թիվը 1020109 մարդ (86,8%) էր, իսկ քաղաքային բնակչությունը՝ 155727 (13,2%):

Էթնիկ կազմի առումով երկրամասի բնակչության 59,6%-ը կամ 700387-ը կազմում էին մահմեդականները (ընդ որում, նրանց 407192-ը կամ 58,1%-ը՝ շիա, իսկ 293195-ը կամ 41,9%-ը՝ սուննի), 33,7%-ը կամ 396815-ը հայեր էին, 3,1%-ը կամ 36647-ը՝ ռուսներ (որից 20910-ը՝ ուղղափառ, 15737-ը՝ սեկտանտներ), 1,6%-ը կամ 18925-ը՝ կովկասյան լեռնականներ: Մեկ քառ. վերստի վրա միջին հաշվարկով ապրում էր 30 մարդ⁹: Նահանգը գերազանցապես գյուղատնտեսական էր. 1000 բնակչից գյուղատնտեսությամբ զբաղվում էր 861 մարդ (86,1%), իսկ առևտրով և արհեստով՝ 78-ը (7,8%)¹⁰:

Ինչպես նկատելի է վերոնշյալ տվյալներից, երկրամասը կազմող հիմնական էթնիկ խմբերն էին մահմեդականները և հայերը, առավել փոքրաթիվ էին ռուսները, կովկասյան լեռնականները, վրացիները, հրեաները, գերմանացիները, քրդերը, եզդիները:

Ելիզավետպոլի նահանգի տարածքում հատկապես զգալի էր մահմեդականների թիվը: Հարկ է ընդգծել, որ էթնոնիմի դեր ստացած հավաքական այս անվան ներքո սկզբնաղբյուրային արժեք ունեցող ռուսական վիճակագրական տարեգրքերն ընդգրկում էին ինչպես թյուրքական ծագման կովկասյան թաթարներին, օսմանյան թուրքերին, թուրքմեններին, կարափափախներին, այնպես էլ իրանական ծագման պարսիկներին, թաթերին, թալիշներին ու քրդերին: Այլ կերպ ասած. «...կար մահմեդական բնակչութիւն, նոյն կրօնին պատկանող ցեղերի մի կատարեալ կօնգլօմերատ. զորկ պատմական անցեալից, զորկ սեփական մշակոյթից, զորկ ազգային գիտակցութիւնից: Ռուս վիճակագրութիւնն յաճախ նրանց խառնում էր

⁹ Հաշվարկները կատարված են ըստ "Кавказский календарь на 1915 год" տարեգրքի, տե՛ս նույն տեղում:

¹⁰ Статистический ежегодник России 1914 г., 1-й отдел. Территория и население, Петроград, 1915, с. 88.

մէկ ամանի մէջ եւ պարզապէս մահմեդական «ընդհանուր» յորջորջման տակ արձանագրում»¹¹:

Միաժամանակ, հարկ է նշել, որ տարածաշրջանի մահմեդականների կազմում մեծաթիվ էին հատկապէս կովկասյան թաթարները¹²: Մասնավորապէս, ըստ Բ. Իշխանյանի տվյալների, այս էթնիկ խումբը XIX դարի վերջին Անդրկովկասի մահմեդականների ընդհանուր թվի 58.63%-ն էր¹³:

Ինչպէս նշվեց, Ելիզավետպոլի նահանգի բնակչության երկրորդ մեծաքանակ էթնիկ խումբը հայերն էին, որոնց ճնշող մեծամասնությունը, պայմանավորված խոշոր առևտրա-արդյունաբերական կենտրոնների բացակայությամբ, 1914 թ. դրությամբ կենտրոնացված էր գյուղերում. թվական տվյալներով այն 353254 մարդ էր կամ ամբողջ հայ բնակչության 89%-ը (տե՛ս աղյուսակ 1):

Խոսելով նահանգի տարածքում հայ բնակչության տեղաբաշխման մասին՝ հարկ է ընդգծել, որ հայության գերակշիռ մեծամասնությունը կենտրոնացած էր իր պատմական հայրենիքի արևելյան հատվածում՝ ի մասնավորի Շուշիի, Ղազախի և Ջանգեզուրի գավառներում:

Անդրադառնալով Առաջին համաշխարհային պատերազմին նախորդած ժամանակաշրջանում հայ բնակչության աճման տեմպերին՝ անհրաժեշտ է նկատել, որ 1897 թ. համառուսաստանյան մարդահամարի համեմատությամբ հայ բնակչության քանակը Ելիզավետպոլի նահանգի գավառներում

¹¹ **Աբեղեան Ա.**, Մենք եւ մեր հարեանները, տե՛ս «Հայրենիք» ամսագիր, Բոսթոն, N 2, 1927, էջ 148: Հավելենք նաև, որ վերոհիշյալ հանգամանքից մեծապէս օգտվում և ներկայումս շահարկում են ադրբեջանցի պատմաբանները, որոնք տարածաշրջանի ժողովրդագրական պատկերի առնչությամբ հնչեցվող իրենց կեղծարարություններում որպէս ադրբեջանցիներ հիշատակում են հենց ռուսական վիճակագրական աղբյուրներում «մահմեդականներ» հավաքական անվան ներքո ներկայացված թվական տվյալները. մանրամասն տե՛ս **Կոչարլի Թ.** К истории Карабахского вопроса (вымыслы и действительность), Баку, 2009, с. 43-58:

¹² Մանրամասն տե՛ս **Իշխանեան Բ.**, Վիճակագրական ուսումնասիրություն Անդրկովկասեան ժողովուրդների. Առաջին մաս. Ժողովուրդների տերիտորիական բաժանումները և նրանց աճումը Անդրկովկասում, Բագու, 1919, էջ 53: Նկատենք, որ գլխավորապէս «կովկասյան թաթարներ» էթնիկ խումբն էր, որ հետագա վիճակագրական աղբյուրներում և մասնագիտական գրականությունում հանդես եկավ «ադրբեջանցի թուրքեր» և «ադրբեջանցիներ» անվանմամբ, մանրամասն տե՛ս **Լյայստեր Ա., Կյուրսին Գ.** География Кавказа. Природа и население, Тифлис, 1924, с. 329-330:

¹³ Տվյալները վերցված են Բ. Իշխանյանի հաշվարկներից, մանրամասն տե՛ս **Իշխանեան Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 114:

րում ընդհանուր առմամբ ավելացել էր 92809-ով (աճման տեմպը՝ 35,6%, տե՛ս աղյուսակ 2):

Ինչպես նկատելի է աղյուսակից, աճման բարձր տեմպերով հատկապես աչքի էին ընկնում Կարյագինոյի, Նուխիի, Ելիզավետպոլի և Զանգեզուրի գավառները:

Աղյուսակ 1. Ելիզավետպոլի նահանգի գավառական հայ բնակչության տեղաբաշխումը 1914 թ. դրությամբ

Գավառներ	Ամբողջ բնակչություն	Հայ բնակչություն	Տոկոս. հարաբ.
Արեշ	85864	16800	19,6%
Ելիզավետպոլ	191710	47723	24,9%
Զանգեզուր	207775	88207	42,4%
Կարյագինո	91845	24599	26,9%
Ղազախ	134546	60120	44,7%
Նուխի	112680	22890	20,3%
Շուշի	135513	72841	53,8%
Զևանշիր	60176	20074	33,4%
Ընդամենը	1020109	353254	34,6%

Ինչ վերաբերում է երկրամասի քաղաքային հայ բնակչությանը, ապա այն կազմում էր 43561 մարդ կամ ամբողջ հայ բնակչության 11%-ը: Ընդ որում, քաղաքաբնակ հայերի կեսից ավելին՝ 51,5%-ը, կենտրոնացած էր Շուշիում, որի 42568 բնակիչներից հայեր էին 22416-ը կամ 52,7%-ը, մահմեդականներ՝ (գերազանցապես շիա)՝ 18865-ը կամ 44,3%-ը, ռուսներ՝ 1188-ը կամ 2,8%-ը (տե՛ս աղյուսակ 4):

1897 թ. մարդահամարի համեմատությամբ՝ հայ բնակչության քանակը Ելիզավետպոլի նահանգի քաղաքներում ավելացել էր 11818-ով (աճման տեմպը՝ 37,2 %, տե՛ս աղյուսակ 5):

Անդրադառնալով նահանգի հայ բնակչության սեռային կազմին՝ նշենք, որ ըստ 1914 թ. տվյալների, բնակչության 54%-ը կամ 214535 մարդ արական սեռի ներկայացուցիչներ էին, իսկ 46%-ը կամ 182280-ը՝ իգական (տե՛ս աղյուսակ 5 և 6):

Աղյուսակ 2. Ելիզավետպոլի նահանգի գավառական հայ բնակչության աճի դինամիկան 1897-1914 թթ.¹⁴

Գավառներ	1897 թ.	1914 թ.	Աճման տեմպ
Արեշ	13822	16800	21,5%
Ելիզավետպոլ	30985	47723	54,01%
Զանգեզուր	62540	88207	41,04%
Կարյազինո	15746	24599	56,9%
Ղազախ	43555	60120	38,0%
Նուխի	14713	22890	55,6%
Շուշի	59533	72841	22,4%
Ջևանշիր	19551	20074	2,7%
Ընդամենը	260445	353254	35,6%

Աղյուսակ 3. Ելիզավետպոլի նահանգի քաղաքային հայ բնակչությունը 1914 թ. դրությամբ

Քաղաքներ	Ամբողջ բնակչություն	Հայ բնակչություն	Տոկոս. հարաբեր.
Գերյուսի	2176	1699	79,2%
Ելիզավետպոլ	56305	11257	21,7%
Նուխի	54678	8189	14,8%
Շուշի	42568	22416	52,7%
Ընդամենը	155727	43561	28%

¹⁴ 1897 թ. տվյալները ներկայացված են ըստ Լ. Ասոյանի ատենախոսության մեջ բերված տվյալների, տե՛ս **Ասոյան Լ.**, Հայերի տեղաբաշխումը ռուսական կայսրությունում ըստ 1897թ. համառուսաստանյան մարդահամարի տվյալների, Ե., 2006, էջ 55:

Աղյուսակ 4. Ելիզավետպոլի նահանգի քաղաքային բնակչության աճի դինամիկան 1897-1914 թթ.

Քաղաքներ	1897 թ.	1914 թ.	Աճման տեմպ
Գերյուսի	1082	1699	57%
Ելիզավետպոլ	12055	12257	1,7%
Նուխի	4186	8189	95,6%
Շուշի	14420	22416	55,4%
Ընդամենը	31743	43561	37,2%

Աղյուսակ 5. Ելիզավետպոլի նահանգի գավառական հայ բնակչության սեռային կազմը 1914 թ. դրությամբ

Գավառներ	Տղամարդ	Կին	Սեռային հարաբերակցություն (100 տղամարդու հաշվով)
Արեշ	9242	7558	82
Ելիզավետպոլ	24429	23294	95
Զանգեզուր	46669	41538	89
Կարյազինո	13809	10790	78
Ղազախ	33538	26582	79
Նուխի	12686	10204	80
Շուշի	39800	33041	83
Ջևանշիր	10855	9219	85
Ընդամենը	191028	162226	84

Աղյուսակ 6. Ելիզավետպոլի նահանգի քաղաքային հայ բնակչության սեռային կազմը 1914 թ. դրությամբ

Քաղաքներ	Տղամարդ	Կին	Սեռային հարաբերակցություն (100 տղամարդու հաշվով)
Գերյուսի	848	851	100
Ելիզավետպոլ	4950	6307	127
Նուխի	4495	3694	82
Շուշի	13214	9202	70
Ընդամենը	23507	20054	95

Անհրաժեշտ է նկատել, որ Անդրկովկասը պատկանում է այն տարածաշրջանների թվին, որտեղ արական սեռը զգալիորեն գերազանցում է իգականին: 1914 թ. տվյալներով Անդրկովկասի գավառներում սեռերի ընդհանուր հարաբերակցությունը կազմում էր 88 կին յուրաքանչյուր 100 տղամարդու հաշվով, իսկ քաղաքային միջավայրում՝ 77 կին¹⁵: Ինչպես նկատելի է ներկայացված տվյալներից, քաղաքային հայ բնակչության շրջանում այդ ցուցանիշը զգալիորեն բարձր էր տարածաշրջանային ցուցանիշից, որը հետևանք էր հայ բնակչության շրջանում լայն տարածում ունեցող աշխատունակ տարիքի տղամարդկանց մեծածավալ արտագաղթի: Սեռերի հարաբերակցության նման պատկերն առավել արտահայտիչ դարձավ Առաջին աշխարհամարտի բռնկումից հետո:

Ինչ վերաբերում է Ելիզավետպոլի նահանգի բնակչության երրորդ մեծաթիվ խմբին՝ ռուս բնակչությանը, ապա հարկ է ընդգծել, որ քննարկվող ժամանակաշրջանում ընթացքի մեջ էր դեռևս XIX դարի 40-ական թթ. սկզբներից Արևելյան Հայաստանը ռուս էթնիկ տարրով վերաբնակեցնելու ցարական քաղաքականությունը¹⁶: Այսպես՝ Կովկասի կառավարչապետ Վ. Դաշկովը կայսր Նիկոլայ II-ին ուղղած հաշվետվությունում նշում է, որ

¹⁵ Տե՛ս **Իշխանեան Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 68-69:

¹⁶ Անդրկովկասը վերաբնակեցնելու ցարական կառավարության քաղաքականության մասին մանրամասն տե՛ս **Հայթյան Ա.**, Հայաստանի ռուս վերաբնակները 1830-1920 թթ., Ե., 1989:

իր կառավարման առաջին հնգամյակի ընթացքում (1905-1910 թթ.) Անդրկովկասում կազմավորվել է 261 ռուսական գյուղ, որտեղ բնակեցվել է մոտ 54 հազար մարդ¹⁷: Ի մասնավորի, Ելիզավետպոլի նահանգի տարածքում 1913թ. սկզբի տվյալներով կար ռուսներով վերաբնակեցված 28 գյուղ՝ 4913 արական սեռի բնակիչներով: Նախատեսվում էր հաջորդ տարվա ընթացքում վերաբնակիչների թիվը հասցնել մինչև 7075-ի¹⁸:

Ընդհանրացնելով սույն հոդվածում առաջ քաշված փաստարկները՝ կարող ենք գալ այն եզրահանգման, որ Առաջին աշխարհամարտի նախաշեմին Ելիզավետպոլի նահանգը տարածաշրջանում հայ ժողովրդի բնակության ամենախիտ կենսատարածքներից էր՝ այդ ցուցանիշով զիջելով միայն Երևանի նահանգին: Հայ բնակչությունն աչքի էր ընկնում աճման դրական տեմպերով, որը պահպանվել է ընդհուպ պատերազմի բռնկումը: Հավելենք նաև, որ ինչպես պատերազմը, այնպես էլ 1917 թվականից տարածաշրջանում ստեղծված անկայուն իրավիճակը բացասական ազդեցություն ունեցան երկրամասի հայ բնակչության ժողովրդագրական պատկերի վրա:

ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ КАРТИНА АРМЯНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЕЛИЗАВЕТПОЛЬСКОЙ ГУБЕРНИИ В ПРЕДДВЕРИИ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

ОГАННИСЯН Г.С.

Резюме

В преддверии Первой мировой войны Елизаветпольская губерния была одним из наиболее густо населенных армянами районов Закавказья, уступая по численности населения лишь Ереванской губернии. Однако Первая мировая война и нестабильная ситуация, сложившаяся в результате событий, имевших место в 1917 г., отрицательно сказались на естественном приросте населения края.

---

¹⁷ Տե՛ս **Дашков В.** Всеподданнейший отчет за пятилетие управления Кавказом, СПб., 1910, с. 34:

¹⁸ Տե՛ս Обзор Елисаветпольской губернии за 1913 год, с. 7-8:

**THE DEMOGRAPHIC PICTURE OF THE ARMENIAN
POPULATION OF THE ELIZAVETPOL GOVERNORATE ON
THE EVE OF THE FIRST WORLD WAR**

G. HOVHANNISYAN

Abstract

On the eve of the First World War the Elizavetpol Governorate was one of the densely Armenian populated regions in Transcaucasia, yielding only the population of Erivan Governorate. However, the First World War and the unstable situation that arose as a result of the events of 1917, had a negative impact on the natural growth of the population of governorate.